

Monika Kucner*

 <https://orcid.org/0009-0006-5137-2754>

Łódź – literackie reprezentacje miasta w twórczości niemieckojęzycznych pisarzy na początku XX wieku

Streszczenie

Celem artykułu jest pokazanie w jaki sposób niemieckojęzyczni pisarze z Łodzi na początku XIX wieku w swoich utworach kreowali obraz miasta, w szczególności jego przestrzeń miejską.

Autorka wychodzi z założenia, że literackie reprezentacje miasta są silnie uwarunkowane rozwojem przemysłowym miasta i odzwierciedlają złożoność społeczno-kulturową tego regionu, będącego na przełomie wieków XIX i XX tygłem kultur, religii i języków.

W artykule wykazano krytyczne podejście wobec prezentowanych utworów, posłużono się analizą tekstu, metodą historyczno-literacką oraz badaniami archiwalnymi, aby uzyskać głębsze zrozumienie kontekstu społeczno-historycznego.

Badania wykazały, że dynamiczne zmiany przemysłowe oraz wielokulturowość miasta miały spory wpływ na twórczość literacką. Mimo że niemieckojęzyczne środowisko literackie było mniej rozwinięte niż polskie czy żydowskie, znacząco przyczynia się do kreowania obrazu Łodzi jako przestrzeni przemysłowej.

Obraz miasta przedstawiony w literaturze niemieckojęzycznych łodzian jest zróżnicowany. W sporej części odwołuje się do tych motywów, które znamy z literatury

* Uniwersytet Łódzki, e-mail: monika.kucner@uni.lodz.pl

polskiej, rosyjskiej i żydowskiej tego okresu: a więc Łodzi jako ziemi obiecanej, złego miasta, miasta bez zasad moralnych, miasta-molocha. Niemieckojęzyczni pisarze, podobnie jak twórcy jidyszowi, czy polskojęzyczni często odwoływali się do podobnych elementów przestrzeni miejskiej, motywów, co odzwierciedlało ich doświadczenia życiowe i obserwacje.

Niemieckojęzyczni autorzy przedstawiali Łódź jako miasto kontrastów i konfliktów, które choć naznaczone rozwojem przemysłowym, było miejscem złożonych wyzwań społecznych. Ich utwory, choć nie zawsze cechujące się wysokim poziomem artystycznym, są cennym świadectwem epoki i pokazują, jak literatura odzwierciedla i interpretuje realia życia miejskiego w kontekście historycznym i kulturowym.

Słowa kluczowe: Łódź, literatura, przestrzeń miejska, miasto, przemysł, wielokulturowość, mniejszość niemiecka, obrazy miasta, niemieckojęzyczna twórczość, felieton, powieść, liryka, opowiadanie, twórczość dramatyczna

Lodz – literary representations of the city in the works of German-speaking writers at the beginning of the 20th century

Summary

The aim of this article is to demonstrate how German-speaking writers from Lodz in the early 20th century depicted the city in their works, particularly its urban space.

The author assumes that literary representations of the city are strongly conditioned by its industrial development and reflect the socio-cultural complexity of the region, which at the turn of the 19th and 20th centuries was a melting pot of cultures, religions, and languages.

The article employs critical literary analysis, textual analysis, historical-literary methods, and archival research to gain a deeper understanding of the socio-historical context.

The research shows that the dynamic industrial changes and multiculturalism of the city significantly influenced literary creation. Although the German-speaking literary environment was less developed than the Polish or Jewish ones, it significantly contributed to the portrayal of Lodz as primarily an industrial space. The image of the city presented in the literature of German-speaking residents of

Lodz is diverse. It often refers to the motifs known from Polish, Russian, and Jewish literature of the period: Lodz as a promised land, a bad city, a city without moral principles, a city-monster. German-speaking writers, like Yiddish and Polish-speaking authors, often referred to similar elements of urban space and motifs, reflecting their life experiences and observations.

German-speaking authors presented Lodz as a city of contrasts and conflicts, marked by industrial development yet a place of complex social challenges. Their works, although not always of high artistic quality, are a valuable testimony of the era and show how literature can reflect and interpret the realities of urban life in a historical and cultural context.

Keywords: Lodz, literature, urban space, city, industry, multiculturalism, German minority, city imagery, German-language literature, column, novel, poetry, short story, dramatic works

Na początku XIX wieku Łódź stała się niezwykle atrakcyjnym miejscem, do którego licznie przybywała ludność niemieckojęzyczna, zachęcona przez rząd Królestwa Polskiego korzystnymi warunkami osiedlania się i rozwijania przemysłu tekstylnego. W 1842 roku około 2/3 ogółu łodzian stanowili Niemcy, którzy przybyli z Saksonii, Prus, Dolnego Śląska z Wielkopolski, Ziemi Lubuskiej (Nowej Marchii) oraz z terenu północnych Czech. Przez kolejne cztery dziesięciolecia odsetek ludności niemieckojęzycznej nadal był niezwykle wysoki i wynosił około 50–60%. Wyraźna dominacja społeczności niemieckiej była widoczna w różnych sferach życia. Niektóre odłamy ludności żydowskiej, czeskiej i polskiej wykazywały skłonności do przyjmowania niemieckiej kultury i obyczajowości. Niemcy byli grupą dość dobrze zorganizowaną, stworzyli bardzo szybko różnego rodzaju instytucje: bankowe, kredytowe, filantropijne i kulturalne. Ożywioną działalność prowadziły liczne orkiestry, towarzystwa śpiewacze, gimnastyczne, sportowe. Aktywne były niemieckie związki zawodowe, szkolnictwo, prasa, życie teatralne. Jednakże dynamiczne działania nie objęły swym zasięgiem życia literackiego¹.

Niemcom nie udało się stworzyć instytucji literackich, stowarzyszeń pisarzy, które promowałyby i kształtowały życie literackie. Literatura rozwijała się bardzo wolno, a środowisko tworzyli pisarze-amatorzy: nauczyciele, publicyści, pastory. Niezwykle ważną rolę w popularyzowaniu ich tekstów odegrała lokalna prasa niemieckojęzyczna, a wśród niej takie pisma, jak: „Lodzer Zeitung”, „Neue Lodzer Zeitung”, „Freie Presse”, „Der Deutsche Wegweiser” oraz ich dodatki beletrystyczne: „Illustrierte Sonntagsbeilage”, „Illustriertes Sonntagsblatt”, „Illustriertes

¹ Por. M. Kucner, *Literatura „ziemi obiecanej”. Twórczość niemieckojęzycznych łodzian w XIX i na początku XX wieku*, Łódź 2014.

Wochenblatt”, „Die Welt im Bilde” czy „Lodzer Frauen Zeitung”. Gazety starały się regularnie drukować twórczość łódzkich pisarzy: Alexisa Drewinga, Carla Heinricha Schultza, Philippa Kreutzta, Josepha Möllera, Heinricha Zimmermanna, Wilhelma Jessa, Wally Thiema, Theodora Abela, Maxa Adolphi, Wally Triebe, Marie Hirschbein, Flory Hehmann, czy Eduarda Habermanna. Jedynie nieliczni mieli szansę opublikować swoje teksty w formie książkowej. Byli to Philipp Kreutz, Bruno Raymond, Sigismund Banek, Julian Will, Adolf Kargel, Artur Utta, Albert Breyer, z których pięciu ostatnich to przedstawiciele popularnego na początku XX wieku nurtu literatury ojczyźnianej. Ich teksty ukazywały się w tomach zbiorowych, publikowanych często poza Łodzią².

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na okoliczności, w jakich generalnie rozwijała się cała łódzka literatura w XIX i na początku XX wieku. Łódź, która była formalnie miastem od 1423 roku, zaczęła dynamicznie rozwijać się dopiero w latach 20. XIX wieku pod wpływem globalnej rewolucji przemysłowej. Chociaż rozwój ten był imponujący i stawiał miasto na równi z innymi liczącymi się europejskimi ośrodkami przemysłowymi, jak Manchester czy Liverpool, to nie odbywał się on w harmonijnym rytmie. Charakteryzował się głębokimi problemami społecznymi i politycznymi, które w pierwszej kolejności wynikały z uzależnienia od carskiej Rosji okresu zaborów, głębokich różnic społecznych, rosnącej w siłę klasy robotniczej, a także z braku odpowiedniego wsparcia w dziedzinie edukacji i kultury, co opóźniało rozwój miejscowej elity intelektualnej i artystycznej.

Łódź drugiej połowy XIX wieku to miasto, w którym huczały ogromne ceglane fabryki, a ich wysokie kominy buchały nieustannie kłębamii szarego dymu. Przemysł zdominował nie tylko krajobraz, ale stał się fundamentem egzystencji: ludzie żyli zarówno z przemysłu, jak i dla przemysłu. Każdego dnia tysiące rąk pracowało w rytmie fabrycznych maszyn. Boom przemysłowy stał się symbolem postępu oraz źródłem niewyobrażalnych wyzwań, z którymi społeczeństwo musiało się zmierzyć w tej przemysłowej symfonii życia i pracy, choć czasem dysharmonijnie brzmiącej, to zawsze prawdziwie ludzkiej. Łódź długo postrzegana była jako obca, opanowana przez żywioł niemiecki i żydowski oraz daleka od swojskich modeli życia, związanych z tradycją rolniczą czy szlachecką. Z jednej strony trudno w takim do szpiku przesiąkniętym przemysłem mieście odnaleźć dogodne warunki do

2 S. Banek, *Werk und Wehr*, Poznań 1939; tenże, *Aufbruch und Heimkehr*, Verl. Grenze u. Ausland, Berlin 1940; W. Jess, *Das Verbrechen auf Jasna Góra oder Pater Damasy*, Lodz 1910; H. Kindermann, (wyd.) *Du stehst in großer Schar: Junge deutsche Dichtung aus Warthe- und Weichselland*, Breslau 1939; Ph. Kreutz, *Traum und Tag: Gedichte*, Braun & Elble, Weißenburg, 1953, A.H. Müller, *Waldblumen*, Lodz 1902; B. Raymond, *Isabella. Motive aus der Komödie der Ehe*, L. Fischer/Libertas, Lodz 1928; tenże, *Miłość, student a wojna*, Drukarnia Polska Ludomira Mazurkiewicza, Łódź 1933; tenże, *Ucieczka przez błękit nieba, Dzieje miłości w trzech aktach z epilogiem bez słów*, Drukarnia Polska Ludomira Mazurkiewicza, Łódź 1935; tenże, *W poszukiwaniu Ojczyzny*, Drukarnia Polska Ludomira Mazurkiewicza, Łódź 1938.

rozwoju literatury pięknej, z drugiej strony to miasto potencjalnie mogło dostarczyć sztuce wielu inspiracji. Łódź tworzyła na przestrzeni wieków polimorficzną tkankę kulturowo-etniczno-religijno-językową, która przenikała w różnym stopniu sfery życia człowieka. Impulsów dla twórczości literackiej dostarczały również ważne wspólnotowe doświadczenia jej mieszkańców, jak np. powstanie styczniowe, bunt łódzki w roku 1892, okres rewolucji lat 1905–1907, I wojna światowa, Wielki Kryzys i w końcu II wojna światowa. Powstające w Łodzi literatury: polska, niemiecka, żydowska i rosyjska w różnym stopniu reagowały na te inspiracje, które niosła ze sobą wielka polityka, wielokulturowa rzeczywistość oraz przemysłowy charakter miasta. Nie wszystkie z tą samą intensywnością eksplorowały literacko temat współistnienia różnych kultur, grup etnicznych, religii w dynamicznie rozwijającym się mieście przemysłowym. Każda z nich opowiadała o Łodzi w sposób dla siebie charakterystyczny a determinantą był język³.

Zdecydowanie najintensywniej życie literackie rozwijało się wśród ludności polskojęzycznej oraz żydowskiej. Społeczność niemiecka, mimo iż była najsilniejsza ekonomicznie, wniosła do łódzkiej literatury zdecydowanie mniej, jeszcze mniej w tym zakresie osiągnęła grupa łódzkich Rosjan, wśród których dominowali carscy urzędnicy, dziennikarze i wojskowi.

Pierwsze polskojęzyczne książki poświęcone Łodzi pojawiły się w połowie XIX wieku, a wśród nich znalazł się *Opis miasta Łodzi* autorstwa Oskara Flatta⁴. Nie była to oczywiście literatura o wysokich walorach literackich. Charakter wielu z tych utworów był quasi-reportażowy, jak choćby *Złe miasto* Zygmunta Bartkiewicza⁵. Jednakże wraz z rosnącym zapleczem intelektualnym miasta, zaczęły pojawiać się utwory bardziej ambitne, opowiadania, powieści, które opisywały społeczne i narodowościowe napięcia, czego dowodami są teksty takich twórców, jak Waleria Marrené-Morzowska⁶, Wincenty Kosiakiewicz⁷, Kazimierz Laskowski⁸, Lucjan Rudnicki⁹, Stanisław Łąpiński¹⁰, Władysław Rowiński¹¹ czy

3 Por. T. Cieślak, *Łódź: Szkice o literaturze, przestrzeni i historii*, Łódź 2023.

4 O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, przedruk: Wydawnictwo Grako, Łódź 2002.

5 Z. Bartkiewicz, *Złe miasto*, Biblioteka „Tygła Kultury”, Łódź 2001. Na podstawie: Z. Bartkiewicz, *Złe miasto*, „Świat” 1907.

6 W. Marrené-Morzowska, *Wśród kąkolu*, „Biesiada Literacka” 1890.

7 W. Kosiakiewicz, *Bawetna*, Nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego, Petersburg 1895; w 1894 roku powieść publikowana w „Gazecie Polskiej”.

8 K. Laskowski (EL), *Lokaut, powieść łódzka*, nakład J. Sokolnickiego, Warszawa [1907].

9 L. Rudnicki, *Odrodzenie*, Warszawa 1920.

10 S. Łąpiński, *Tkacz, obrazek z życia łódzkich robotników*, nakładem i drukiem „Rozwoju”, Łódź 1898.

11 Wł. Rowiński, *W Łodzi: szkice i wrażenia*, Księgarnia K. Fiszlera, Warszawa 1905; rok wyd. pierwodruku – 1899.

Marian Gawalewicz¹². Z polskojęzyczną literaturą nieodłącznie związana jest twórczość znanych poetów dwudziestolecia międzywojennego, w tym Juliana Tuwima, Mariana Piechała, Mieczysława Brauna oraz Witolda Wandurskiego. Ale bezsporne szczytowe osiągnięcie w polskojęzycznej literaturze na temat Łodzi stanowi *Ziemia obiecana* Władysława Stanisława Reymonta. Choć autor nie był łodzianinem, to uchwycony w jego dziele obraz miasta osiągnął status ikoniczny i posłużył jako inspiracja dla licznych adaptacji i twórczości innych autorów¹³.

Dość imponująco wypada na tym tle literatura łódzkich Żydów tworzona w języku jidisch lub hebrajskim, choć trzeba mieć świadomość, że ich twórczość, mimo iż intensywnie eksplorowana przez wielu badaczy w ostatnim czasie, czeka jeszcze na swoje syntetyczne opracowania¹⁴. Wybitne osiągnięcia żydowskich literatów związane są głównie z awangardową grupą „Jung Idysz”. Artyści tej grupy, w tym znakomici pisarze i dramaturdzy o międzynarodowym zasięgu, nie skupiali się wyłącznie na lokalnym kontekście, lecz czerpali inspiracje z polskiej i europejskiej literatury modernistycznej. Z grupą współpracował wybitny Mojżesz Broderson, współtwórca grupy, poeta, autor sztuk teatralnych i opowiadań dla dzieci, założyciel teatru „Ararat” oraz kabaretu literackiego „Szorabor”. Oprócz Brodersona „Jung Idysz” tworzyli również Icchok Kacnelson, Jecheskiel Mosze Najman (Neuman), Chaim Lejb Fuks, Chaim Król, a także artyści tacy, jak Jankiel Adler,

12 M. Gawalewicz, *Wir. Powieść z niedawnych czasów*, druk P. Laskauera i S-ki, Warszawa 1908.

13 K. Kołodziej, *Motywy wspólne w literackim obrazie strajku i lokautu w Manchesterze (Elizabeth C. Gaskell „Mary Barton”) i Łodzi (M. Gawalewicz „Wir”, K. Laskowski „Lokaut”)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica” 2007, nr 9, s. 187–201; Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie (antologia), wybór i red. P. Boczkowski, Wydawnictwo Piktor s.c., Łódź 2008; K. Kołodziej, *Obraz Łodzi w piśmiennictwie pozytywistyczno-młodopolskim*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2009; J. Fiszbak, *Mity ziemi obiecanej w regionalnej literaturze Łodzi. Między grą wyobraźni, fikcją literacką a historią*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2013; „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta – między literaturą a publicystyką. Antologia, część II*, red. M. Kucner, A. Warda, K. Kołodziej, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2022; „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta w literaturze do 1939 roku. Antologia*, red. K. Badowska, T. Cieślak, K. Pietrych, P. Pietrych, K. Radziszewska, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2020; *Słownik kultury literackiej Łodzi do 1939 r.*, red. K. Badowska, T. Cieślak, D. Dekiert, K. Kołodziej, M. Kucner, K. Pietrych, K. Radziszewska, A. Warda, E. Wiatr, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2022; T. Cieślak, *Łódź: Szkice o literaturze, przestrzeni i historii*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2023.

14 K. Radziszewska, *Środowisko literackie łódzkich Żydów 1918–1950*, [w:] *Kultura jako czynnik rozwoju miasta na przykładzie Łodzi*, red. V. Krawczyk-Wasilewska, M. Kucner, E. Zimnica-Kuzioła, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2012, s. 35–56; *Sztetl, szund, bunt i Palestyna. Antologia twórczości literackiej Żydów w Łodzi (1905–1939)*, red. naukowa K. Radziszewska, D. Dekiert, E. Wiatr; przekład z języka hebrajskiego D. Dekiert, M. Mrozowski; przekład z języka żydowskiego D. Dekiert i in., Wydawnictwo UŁ, Łódź 2017; „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta w literaturze do 1939 roku. Antologia; Słownik kultury literackiej Łodzi do 1939 r.*; *Wśród łódzkich Żydów. Wspomnienia o mieście młodości*, red. D. Dekiert, K. Radziszewska, E. Wiatr, Łódź 2023; „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta – między literaturą a publicystyką. Antologia, część II*.

Marek Szwarc, Wincenty Brauner, Henoch Barciński. Wśród łódzkich twórców warto wymienić również Izraela Rabona, którego twórczość była tematycznie związana z Łodzią. W swojej niedokończonej powieści *Bałuty* opisuje życie Żydów w łódzkich Bałutach tuż przed I wojną światową, posługując się często powracającym w literaturze łódzkich Żydów motywem sztetla, małego żydowskiego miasteczka, które stanowiło enklawę w wielkomijskim zgiełku. Mieszkańcy Bałut, mimo przynależności do wielkomijskiej społeczności, nigdy mentalnie i kulturowo nie opuścili sztetla, przenosząc do Łodzi tradycyjne wzorce, normy, religię i język¹⁵.

Również społeczność żydowska doczekała się niezwykle ciekawego spojrzenia na miasto z zewnątrz, podobnie jak to miało miejsce w przypadku *Ziemi obiecanej* Reymonta. Starszy brat noblisty Icchoka Bashevisa Singera, Izrael Jozua, opublikował w 1936 roku powieść *Bracia Aszkenazy*, której akcja rozgrywa się w Łodzi na przełomie XIX i XX wieku, na tle rozwoju i upadku przemysłowego miasta. Powieść tę zwykle się określać mianem żydowskiej *Ziemi obiecanej*¹⁶.

Na tym tle dość skromnie prezentuje się lokalna twórczość łódzkich Niemców. Niemieckojęzyczne teksty charakteryzowały niezbyt wysokie walory artystyczne, przeważały wiersze okolicznościowe pisane z okazji różnych jubileuszy, poza tym krótkie opowiadania, humoreski, obrazki, nowele. Dość późno, bo dopiero w okresie międzywojennym zaczęły pojawiać się utwory dramatyczne i powieści. Jednakże na próżno szukać pośród nich utworów na miarę wcześniej wspomnianych *Ziemi obiecanej* Władysława St. Reymonta czy *Braci Aszkenazy* Izraela Jehoszuy Singera, poświęconych Łodzi okresu industrializacji, które w sposób pogłębiony pokazywałyby jej złożoną mozaikę kulturową, religijną, językową, konflikty społeczne, w końcu brutalną rzeczywistość, którą kształtował rodzący się kapitalizm.

Ale podobnie jak w przypadku literatury polskojęzycznej i żydowskiej Łódź zainspirowała uznanych niemieckojęzycznych pisarzy, Alfreda Döblina¹⁷, który poświęcił Łodzi fragment swojej *Podróży do Polski* oraz Josepha Rotha, który w powieści *Hotel Savoy*, diagnozuje kondycję społeczeństwa po zakończeniu I wojny światowej. Oba niemieckojęzyczne utwory, choć nie przedstawiają Łodzi w tak panoramicznym ujęciu, jak w przypadku *Ziemi obiecanej* czy *Braci Aszkenazy*, to jednak pokazują ciekawe spojrzenie na fenomen miasta wielokulturowego z zewnątrz.

¹⁵ I. Rabon, *Bałuty. Powieść o przedmieściu*, przeł. N. Krynicka, I. Olejnik, Łódź 2016.

¹⁶ Pierwodruk w tłumaczeniu Stefana Pomera na język polski: „Nasz Przegląd”, 1935. Wydanie książkowe w Polsce: I.J. Singer, *Bracia Aszkenazy*, Warszawa 1936. Wydanie w USA: I.J. Singer, *Di brider Aszkenazi*, New York 1937.

¹⁷ A. Döblin, *Podróż po Polsce*, przeł. A. Wołkowicz, postł. H. Grynberg, seria: „Pisarze Języka Niemieckiego”, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.

Najmniej na polu literackim rejestruje się twórczości autorów rosyjskich. Brak jest jeszcze systematycznych badań w tym zakresie, choć w ostatnim czasie pojawiły się artykuły przyczynkowe na temat tekstów publikowanych głównie w prasie rosyjskojęzycznej, jak np. „Łodzinskij Listok” (1894–1914), „Łodzinskaja Mysl” (1910) i „Łodzinskaja Żyżn” (1911/1912)¹⁸. Literatura rosyjskojęzyczna poświęcona Łodzi, chociaż niezbyt liczna, prezentuje szeroką różnorodność stylistyczno-gatunkową. Na wyróżnienie zasługuje utwór eseistyczno-reporterski Iwana Timkowskiego-Kostina *Miasto proletariuszów*, które powstało pod wpływem rewolucji 1905–1907 roku. Rosyjscy autorzy tworzyli również utwory obyczajowe, które łączyły elementy różnych wybitnych dzieł rosyjskich i polskich. Wśród nich znajdują się prace Kuzmicza¹⁹, takie jak *Komu się w Łodzi dobrze dzieje*, który jest pastiszem dzieła Niekrasowa i jednocześnie odniesieniem do *Ziemi obiecanej* Reymonta²⁰, a także parodie *Eugeniusza Oniegina* Puszkina i *Demona* Lermontowa²¹. Podobnie jak w przypadku literatury polskiej, żydowskiej i niemieckiej, Rosjanie tworzą teksty o charakterze okolicznościowym i satyrycznym, które odzwierciedlają codzienność życia w mieście przemysłowym.

Mimo iż łódzkie literatury: polska, niemiecka, żydowska i rosyjska rozwijają się z różną intensywnością, to jednak w wielu tekstach obecne są pewne stałe elementy, które można określić mianem łódzkich lejtmotywów. Jest to z jednej strony przestrzeń miejska, opisywana za pomocą podobnych motywów, z drugiej strony elementy wynikające z mentalnego doświadczenia miasta przemysłowego i wielokulturowego. Wszystkie te motywy głęboko zakorzeniły się nie tylko w literaturze, ale i w powszechnych wyobrażeniach oraz narracjach o mieście²².

W porównaniu do utworów polskojęzycznych Łódź pojawia się w niemieckojęzycznych tekstach literackich sporadycznie. A jeśli już ma to miejsce, to zazwyczaj nie zajmuje ona centralnego miejsca, stanowi raczej tło wydarzeń. Często czytelnik ma się domyślić z opisu, że chodzi o to właśnie miasto. W jego opisach autorzy odwołują się w prosty sposób, bez pogłębionej refleksji, do stereotypowych wyobrażeń na temat tego miejsca, którymi posługiwała się w tym czasie literatura polska i żydowska. Niemieckojęzyczni łodzianie piszą za Zygmuntem Bartkiewiczem

18 *Słownik kultury literackiej Łodzi do 1939 r.*

19 Kuzmicz to najprawdopodobniej pseudonim współpracownika rosyjskojęzycznej gazety „Łodzinskij listok” (1894–1914). Regularnie publikował w niej wierszowane felietony, utwory okolicznościowe, parodie, bajki, recenzje. A. Warda, Kuzmicz, [w:] *Słownik kultury literackiej Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2022, s. 181–182.

20 Kuzmicz, *Komu w Łodzi żyt’ choroszo (parodija-szutka)*, „Łodzinskij Listok” 1897, nr 27, z 2/14 lutego; nr 28, z 4/16 lutego; nr 30 z 6/18 lutego; nr 31 z 7/19 lutego; nr 39 z 16/28 lutego; nr 40 z 18 lutego/2 marca; nr 45 z 23 lutego/7 marca; nr 52 z 4/16 marca; nr 53 z 5/17 marca.

21 Kuzmicz (N.G.), *Diemon (parodija-szutka)*, „Łodzinskij Listok” 1896, nr 100, z 8/20 maja; nr 117, z 2/14 czerwca; nr 157, z 21 lipca/2 sierpnia; nr 160, z 26 lipca/7 sierpnia.

22 „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta w literaturze do 1939 roku. Antologia.*

o „mieście złym”. Podążając za Reymontem i jego obrazem miasta, malują obraz miejsca, w którym najważniejszy jest etos pracy, w którym pieniądź liczy się bardziej niż tradycja, w którym upadają wszelkie wartości moralne, wreszcie ukazują miasto Lodzermenschów, którzy bezwzględnie kierują się zyskiem.

Taki obraz miasta pojawia się w twórczości felietonistycznej Berty Teplitzkiej, dziennikarki, publicystki, pisarki, związanej z lokalną gazetą „Neue Lodzer Zeitung”. Autorka publikowała w niej opowiadania i felietony o Łodzi, które następnie zebrała w tomie *Łódzkie typy*²³. W swoich felietonach skupiła się na sportretowaniu miasta i jego mieszkańców, ale uczyniła to w sposób niezwykle wnikliwy i satyryczny. Według niej Łódź to miejsce szczególne, w którym mieszkają Lodzermensche, obsesyjnie podążający za karierą, dla których pieniądź stanowił najwyższą wartość. Ich głównym celem było zgromadzenie imponującej fortuny, która zapewniała uwagę i szacunek pozostałej części społeczeństwa. „Pieniądź nade wszystko! – pisała Teplitzka w felietonie *Kupiec* – według zawartości portfela ocenia się również swych bliźnich: konta tych godnych uwagi i zasługujących na szacunek muszą się zaczynać od kwot siedmiocyfrowych”²⁴. W innym tekście pt. *Młody człowiek*, skrytykowała brak zamiłowania do sztuki i niedostateczne wykształcenie mieszkańców. Według niej typowy Lodzermensch to osoba próżna, która swój czas poświęca głównie na działania mające na celu zwrócenie na siebie uwagi. Ponadto autorka zarzucała łodzianom brak kreatywności i innowacyjności, podkreślając ich skłonność do naśladowania i powielania już istniejących wzorców. Ten brak oryginalności był szczególnie widoczny wśród łódzkich przedsiębiorców, którzy tworzyli to miasto. Zaprezentowany obraz łódzkiej mentalności stanowi pewne odniesienie do innych tekstów polskojęzycznych, które powstawały pod koniec XIX i na początku XX wieku na temat Łodzi i jej mieszkańców. O mentalności mieszkańców Łodzi pisali m.in. Antoni Wiśniewski w tekście *Łódź i łodzianie* (1889)²⁵, Artur Glisczyński i Antoni Mieszkowski w książce *Łódź, miasto i ludzie* (1894)²⁶, Adolf Starkman w szkicu *Łódź i łodzianie* (1895)²⁷. Ale chyba najlepiej z obrazem łodzianina Teplitzkiej koresponduje fragment tekstu Aleksandra Mogilnickiego, publicysty, prawnika i poety, który w 1902 roku w następujący sposób opisywał Lodzermenscha:

Co to jest Lodzermensch? Wyraz obcy, znaczy w dosłownym przekładzie „łódzki człowiek” – zyskał u nas prawo obywatelstwa na oznaczenie typowego karierowicza łódzkiego, który – gdyby w ogóle wiedział, co to jest poezja – mógłby powiedzieć

²³ B. Teplitzka, *Lodzer Typen*, Lodz 1913.

²⁴ Taż, *Kupiec*, [w:] taż, *Portrety łódzkie*, opr. Małgorzata Półtola, Łódź 2007, s. 79.

²⁵ A. Wiśniewski, *Łódź i łodzianie*, cz. I, „Przegląd Tygodniowy” 1889, nr 6.

²⁶ X.Y.Z. (właśc. Glisczyński Artur, Mieszkowski Antoni), *Łódź, miasto i ludzie*, Łódź 1894.

²⁷ A. Starkman, *Łódź i łodzianie: (Szkic społeczno-obyczajowy)*, Łódź 1895.

o sobie słowami poety: „Wiarą mą pieniądz, dogmatem – kariera”. [...] Zasadniczą cechą Lodzermenscha jest brak wszelkich zasad etycznych. Cel uświęca środki, a celem jest uzyskanie największej ilości pieniędzy. Praca od rana do późnej nocy, wyzyskiwanie ludzi i chwili, bezwzględna obojętność na to, co nie jest zyskiem – oto wszystko²⁸.

Jak można zauważyć, zarówno niemiecko- jak i polskojęzyczna publicystyka wystawiła Łodzi i jej mieszkańcom dość negatywną ocenę. Ten wizerunek, oparty na pojęciu brutalnego egoizmu, cynizmu i obojętności wobec innych, świadczy jednoznacznie o specyfice miasta.

Podobne w wymowie, choć z większą dozą dystansu i humoru, są krótkie teksty humorystyczne zebrane i opublikowane w tomie *Czapka pełna żartów z Łodzi i Pabianic* (1913) przez Wilfrieda Spectatora (ps. Reinhold Piel)²⁹. Jej celem było, jak pisał sam autor, w sposób dowcipny przedstawić wielokulturową społeczność miasta, w której nie ma było napięć i frustracji, a negatywny wizerunek dość szybko przylgnął do tego miejsca na wiele dziesiątków lat. Autor odwołuje się znowu, podobnie jak Teplitzka, do znanych stereotypów na temat miasta. „Lodzermensch”³⁰ to symbol braku kultury, tradycji, zasad etycznych, przy jednoczesnej silnej ambicji zawodowej i niepoahamowanego dążenia do gromadzenia majątku. Niemniej jednak, autor zastosował humor jako sposób złagodzenia tego negatywnego wizerunku, który uniemożliwia porozumienie między różnymi grupami narodowościowymi i etnicznymi. Łódź, przedstawiona przez Piel, jest miejscem, gdzie na pierwszy plan wysuwają się antagonizmy kulturowe, religijne, powodując chaos w postrzeganiu Innego. Dowcipy ujawniają trudności komunikacyjne, które są przyrównywane do wieży Babel, gdzie języki mieszają się, tworząc niezrozumiałą całość. Autor porusza również kwestię ubożenia społeczeństwa oraz niestabilność łódzkich przedsiębiorców, podkreślając zmienność fortuny. Ukazując trzy odmienne kultury – polską, niemiecką i żydowską – skumulowane w postaci Lodzermenscha, Piel poprzez śmiech chce oswoić fenomen tego miejsca, które wielu ludziom, szczególnie tym patrzącym na miasto z zewnątrz, wydawało się mentalnie niezwykle odległe i obce.

O etosie pracy, które definiował to miejsce w sposób szczególny, pisali inni niemieckojęzyczni poeci: Julian Will i Sigismund Banek. To właśnie etos pracy sprawił, że Łódź z małego, nic nie znaczącego miasteczka zmieniła się w przemysłową metropolię, w której dokonywały się żywiołowe procesy urbanizacyjne i cywilizacyjne. Pierwszy z wymienionych autorów w wierszu *Abschied von Lodz* [*Pożegnanie z Łodzią*] tak pisał o rodzinnym mieście:

²⁸ A. Mogilnicki, *Z ognisk polskiego przemysłu, cz. III*, „Przegląd Tygodniowy” 1902, nr 15, s. 197.

²⁹ R. Piel, *Ne Mütze voll Witze aus Lodz und Pabianice*, Lodz 1913.

³⁰ Nie ma jednej wersji pisania słowa „Lodzermensch”. Autorzy posługiwali się różnymi jego wersjami.

Leb wohl, du Stadt der tausend Schlotte,
 Die aufwärts ragen wie ein Wald,
 Du Stadt, gehorchend dem Gebote
 Der Arbeit! Ihrer Allgewalt
 Dich beugen willig deine Söhne,
 ob niedrig oder hoch die Löhne;
 Die Arbeit hat dich groß gemacht³¹.

W powyższym fragmencie pojawiają się emblematyczne dla łódzkiej literatury elementy łódzkiej przestrzeni, a mianowicie kominy fabryczne, przez które często bucha szary, duszący dym. Mimo iż są to motywy typowe dla wielu miast przemysłowych, to w Łodzi zdają się szczególnie wyraziste, chociażby już przez same określenia: „miasto tysiąca kominów” (Julian Will), „państwo kominów” (Ivan Timkowski-Kostin), „kominogród” (Grzegorz Timofiejew). Utworów literackich, które za pomocą takich detali kreują scenierię miejską jest niezwykle dużo; elementy te są stałymi składowymi łódzkiego pejzażu i w sposób wyjątkowy naznaczają go. Już od pierwszych stron *Ziemi obiecanej* towarzyszą czytelnikowi tysiące kominów „[Łódź – M.K.] majaczyła w mgłach i dymach poprzecinanych tysiącami kominów...”³². „Kominy, kominy, kominy... bez końca” pisał I. Timkowski-Kostin w *Mieście proletariuszy*³³. Komin jest również stałym elementem krajobrazu przedstawianego przez Walerię Marrené-Morzkowską, która pisała:

W tej chwili pociąg wjechał w rodzaj parowu, po którego dwóch stronach wznosił się las iglasty; z poza niego wylinać się zaczęły olbrzymie kominy fabryk, buchające czarnym dymem, a tak wysokie, iż wobec nich pięciopiętrowe gmachy fabryczne zdawały się być karłami³⁴.

31 J. Will, *Abschied von Lodz*, [w:] „HKG. Lodz und Umgebung. Information. Mitteilungsblatt der Heimatkreisgemeinschaft der Deutschen aus dem Lodzer Industriegebiet e.V.”, August 1987, nr 9.

Żegnaj, miasto tysiąca kominów,
 pnących się w górę jak las,
 miasto, które podąża za etosem
 pracy! Przed jej wszechwładną siłą
 twoi synowie chętnie chylą kark,
 czy niskie, czy wysokie twoje zarobki;
 to praca uczyniła cię wielkim (przekład własny – M.K.).

32 W. St. Reymont, *Ziemia Obiecana*, Łódź 1991, s. 21.

33 I. Timkowski-Kostin, *Miasto proletariuszów (Łódź)*, Łódź 1907, [w:] „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta w literaturze do 1939 roku. Antologia*, s. 212.

34 W. Marrené-Morzkowska, *Wśród kąkolu*, [w:] „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta w literaturze do 1939 roku. Antologia*, s. 71.

Łódź to nie tylko przestrzeń, w której występują emblematy znamienne dla miasta przemysłowego. Dla wielu niemieckich poetów miasto tworzy przestrzeń oswojoną, zadomowioną i przez to wyjątkową. Sigismund Banek porównuje miasto do matki. Autor podkreśla jej życiodajny i opiekuńczy charakter. Miasto-matka jest dla Baneka synonimem swojskości, ciepła, miłości i troski. Jest również symbolem ciężkiej pracy oraz pocieszenia w trudnych chwilach:

Ich liebe die Stadt,
weil sie fürwahr
so ist wie meine Mutter war:
Ein schlichtes Kleid, bestaubte Schuh'
viel Plag und Arbeit, wenig Ruh'
vom Alltag spröde ihre Hand,
die Augen manchmal weit ins Land,
des Schicksals Strenge im Gesicht,
das Herz tief innen – wärmend Licht,
selbst voller Sorgen – Trost in Not,
für jedes Kind ein Stückchen Brot,
viel Hoffnung auf den guten Stern
und feiertags ein Wort des Herrn³⁵.

Wizerunek miasta-matki został tu poddany zabiegowi uwznioślenia i sakralizacji. Kreacja ta może stanowić alternatywę dla negatywnego obrazu Łodzi, który był powszechniejszy i bardziej trwały. W utworze nadano miastu uwznioślający i przydający wyjątkową rangę kobiecości model miasta-matki, a nie deprecjonujący ją paradygmat „złego miasta”, które budzi w człowieku negatywne instynkty.

³⁵ S. Banek, *Łódź*, [w:] „HKG. Łódź und Umgebung. Information. Mitteilungsblatt der Heimatkreisgemeinschaft der Deutschen aus dem Łództer Industriegebiet e.V.“, nr 9, s. 7.

Kocham miasto, które
jest jak moja matka:
prosta suknia, zakurzone buty,
wiele udręki i pracy, mało spokoju,
spracowane ręce,
wzrok zapatrzony w dal,
twarzy naznaczył twardy los,
głęboko w sercu – ciepłe światło,
pełna troski – z otuchą w biedzie,
dla każdego dziecka ma kawałek chleba,
wiele nadziei na dobrą gwiazdę,
a w święta słowo Pana (przekład własny – M.K.).

Inną kreacją miasta jest ukazywanie go w opozycji do małych miasteczek prowincjonalnych, wsi, dworów, w których żyje arystokracja, pielęgnująca własne tradycje, zwyczaje i obyczaje. Życie płynie w nich zupełnie inaczej, wolniej, a mieszkańcy kierują się innymi wartościami. Widać to wyraźnie u Reymonta, który operuje dwoma opozycyjnymi typami przestrzeni: z jednej strony pokazuje Łódź z wznoszącymi się po horyzont fabrykami, szaleńczym tempem życia a z drugiej Kurów, oazę kultury i tradycji szlacheckiej. Podobne kontrasty widać w tekstach żydowskich autorów. Ci natomiast zestawiają Łódź ze sztetlami, małymi, spokojnymi, idyllicznymi miasteczkami żydowskimi, przepelnionymi ciepłem i radością prostego życia bliskiego naturze, ale jednocześnie pełnego magii i tajemnic.

Ostry kontrast tych dwóch uniwersów zyskuje na sile w momencie ich bezpośredniego zetknięcia. Miasto-moloch okazuje się wtedy wrogim i niezrozumiałym otoczeniem, które często doprowadza bohatera do katastrofy. Taki obraz miasta został przedstawiony w opowiadaniu *Schicksal [Los]*³⁶ Maxa Adolphi. Główna bohaterka, arystokratka i mieszkanka małego, prowincjonalnego miasteczka, zakochuje się w podróżującym po świecie młodzieńcu. Ponieważ popełnia mezalians, musi opuścić rodzinny dom i udać się za głosem serca do Łodzi, jednak jej status społeczny szybko ulega degradacji i bogata arystokratyczna dama staje się biedną pracownicą jednej z łódzkich fabryk.

W innym opowiadaniu *Was Herr Zimmerlich aus Sochaczewka in Lodz erlebte [Co pan Zimmerlich z Sochaczewki przeżył w Łodzi]*³⁷ wyżej już wspomniana autorka Berta Teplitzka, stosuje podobną zasadę kontrastu – zestawia Łódź z małym prowincjonalnym miasteczkiem o nazwie Sochaczewka. Główny bohater przybywa do wielkiej metropolii, do Łodzi i przeżywa swego rodzaju „szok kulturowy”. Pan Zimmerlich napotyka na każdym kroku różnice w normach, wartościach, zwyczajach i sposobie życia. Łódź przeraża małomiasteczkowego mieszkańca odmienną obyczajowością, anonimowością, powierzchownością kontaktów międzyludzkich, chaosem przestrzennym, hałasem i tłokiem na ulicach. Bohater zauważa również, że łodzianie kierują się innymi wartościami niż ludzie na prowincji, odmawiają drugiemu człowiekowi uwagi i szacunku. Uwagę przybysza z prowincji zwraca też odejście od tradycyjnych metod wychowywania dzieci, bezgraniczne hołdowanie pracy i podejrzliwość wobec innych. Nade wszystko przeraża go upadek zasad moralnych. Łódź określa jako jaskinię grzechu, demoralizującą społeczeństwo, dla którego największą wartością jest pieniądź³⁸.

³⁶ M. Adolphi, *Das Schicksal*, „Illustriertes Sonntagsblatt. Beilage zur Neuen Lodzer Zeitung”, 2.12.1923, s. 2–4. Tekst nigdy nie był publikowany w formie książkowej.

³⁷ B. Teplitzka, *Was Herr Zimmerlich aus Sochaczewka in Lodz erlebte*, „Neue Lodzer Zeitung”, 27.01./9.02.1913, s. 3. Tekst nigdy nie był publikowany w formie książkowej.

³⁸ Por. Z. Bartkiewicz, *Złe miasto. Obrazy z r. 1907*, Warszawa 1911.

Ten schematyczny opis miasta dominuje w opisach aż do wybuchu I wojny światowej. Po 1914 roku Łódź i region stają się miejscem działań wojennych, niemieckojęzyczni pisarze sięgają do innych motywów, zaczynają pojawiać się takie gatunki, jak reportaż, dziennik oraz pamiętnik, które ukazują się na łamach lokalnych tygodników i dzienników.

Warto zauważyć, że niemieckojęzyczna literatura dość słabo reagowała na wszelkie konflikty, które były inspirowane przez wielką politykę. Niemieckie teksty milczą na temat powstanie styczniowego, buntu łódzkiego z 1892 roku, okresu rewolucji lat 1905–1907, Wielkiego Kryzysu, czy w końcu II wojny światowej³⁹. Wyjątek stanowi tu okres I wojny światowej. Interesującym obrazem ilustrującym wojenny pejzaż Łodzi, jest dziennik Heinricha Zimmermanna, zatytułowany *Aus unvergesslichen Tagen. Tagebuchaufzeichnungen* [*Z niezapomnianych dni. Dzienniki*], który ukazał się w dwunastu odcinkach na łamach „Neue Lodzer Zeitung” na przełomie listopada i grudnia 1915 roku⁴⁰. Autor opisuje w nim wydarzenia sprzed roku, kiedy wybuchła wojna. W pierwszych dniach wojny w sierpniu 1914 roku w Łodzi panuje chaos i niepokój. Zamykane są fabryki, a carskie władze opuszczają w popłochu miasto. Ludność cywilna obawia się działań wojennych i utraty życia. Wiele osób próbuje opuścić miasto w strachu przed nadciągającą armią pruską. W dzienniku Zimmermanna miasto przemienia się w przestrzeń wojenną, w której jednostka traci poczucie bezpieczeństwa. Po ulicach biegają zdezorientowane tłumy łodzian, które nie wiedzą, dokąd mają uciekać, panuje panika, strach, ludziom zaczyna brakować pożywienia i opału. Wreszcie na niektóre części miasta spadają pociski, na dalekich przedmieściach toczy się bowiem jedna z największych bitew na froncie wschodnim, bitwa łódzka⁴¹. Bombardowania powodują ofiary śmiertelne, wielu rannych leży na ulicach lub pod zawalonymi budynkami. Takich opisów można by przywołać więcej. Miasto staje się w nich obcą przestrzenią, która ulega degradacji. Człowiek traci poczucie bezpieczeństwa. W mieście panuje atmosfera napięcia i niepewności.

Jeszcze inny obraz miasta pojawia się w literaturze niemieckojęzycznej w okresie międzywojennym. W tym czasie pisarze zdobywają się na twórczość powieściową i dramatyczną. Niestety żaden z nich nie jest poświęcony w całości miastu. Łódź pojawia się w nich epizodycznie, czasami nawet autor nie wymienia nazwy

³⁹ Przykładowe teksty polskich, rosyjskich i żydowskich autorów można znaleźć w kolejnych rozdziałach przywoływanych wcześniej antologii „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta w literaturze do 1939 roku. Antologia* oraz „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta – między literaturą a publicystyką. Antologia, część II*.

⁴⁰ H. Zimmermann, *Aus unvergesslichen Tagen. Tagebuchaufzeichnungen*, „Neue Lodzer Zeitung”, 14.11.1915; 16.11.1915; 18.11.1915; 19.11.1915; 21.11.1915; 23.11.1915; 25.11.1915; 28.11.1915; 1.12.1915; 2.12.1915; 5.12.1915; 6.12.1915.

⁴¹ Bitwa pod Łodzią trwała od 11 listopada do 6 grudnia 1914 roku.

miasta, ale jeden element opisu wskazuje, że właśnie chodzi o to miejsce. Przykładem takiej powieści jest książka Bruno Raymonda *Miłość, student a wojna* z roku 1933. Autor podejmuje w niej najróżniejsze kwestie, wśród których na plan pierwszy wysuwa się problem antysemityzmu i stosunków narodowościowych. Akcja utworu rozpoczyna się w 1914 roku, gdy szaleje wojna, a główni bohaterowie Tadek i Janek zostają wysłani do obozu jenieckiego w głąb Niemiec. Po jego opuszczeniu wyruszają w podróż po świecie. Udają się m.in. do Marsylii, Tulonu, Nicei, Monte Carlo, Genewy, Berna, Mediolanu, Bolonii, Rawenny, Florencji, Rzymu, Sorrento, Palermo, Tunisu, Madrytu, Barcelony, Lizbony, Korfu, Kairu i Konstantynopola, poznając obce kultury i snując na ten temat różne refleksje. Akcja powieści kończy się w polskim Manchesterze, czyli w Łodzi. Tadek, to łódzki fabrykant, którego współnikiem jest Żyd. Prowadzą w Łodzi interes chyłący się jednak ku upadkowi, gdyż Tadek nie jest w stanie spłacić wysokiego kredytu. Autor, opisując wspólne interesy między Tadkiem i jego współnikiem, zwraca uwagę na nie najlepsze stosunki między różnymi grupami etnicznymi zamieszkującymi Łódź w okresie międzywojennym. Łódź jest więc miastem, w którym występują konflikty narodowościowe, ale dla bohatera priorytetem jest współpraca na polu gospodarczym, bowiem żaden z łódzkich fabrykantów nie pogardzi żadną perspektywą dobrze zapowiadającego się interesu. Tadek za wszelką cenę pragnie ożywić swe interesy, podupadłe na skutek światowego kryzysu. Chce, aby Łódź stała się ponownie ziemią obiecana, aby miasto konkurowało z całym światem, sam ma zamiar się przebranżowić i założyć w Łodzi fabrykę tanich samochodów⁴².

Obraz Łodzi w tekstach Raymonda to wizja miasta, które straciło swój dawny blask metropolii przemysłowej. Łódzcy fabrykanci muszą zmagać się z brakiem koniunktury i upadającymi fabrykami, nie odnoszą już spektakularnych sukcesów gospodarczych, lecz są uwikłani w konflikty społeczno-polityczne.

W innym utworze tego samego autora, w dramacie *Ucieczka przez błękit nieba*⁴³, Łódź pojawia się jako miasto, które potrzebuje nowego tchnienia, nowych pomysłów i idei, które postawiłyby je na nogi, które odwróciłyby negatywny trend. Akcja dramatu rozgrywa się wczesną wiosną w Łodzi, w pałacu bogatego przemysłowca, Bernarda Wilmera. Młody fabrykant chce ożywić przemysł łódzki, prezentuje w różnych rozmowach swoje pomysły na realizację tego celu. Uważa, że człowieka trzeba zachęcać do wstrzemięźliwej i rzetelnej pracy, a także przekonać, że jedynie współpraca robotników i konsumentów daje gwarancję dobrobytu. Ponadto jest także rzecznikiem współpracy reprezentantów wszystkich gałęzi przemysłu, nawiązując tym samym do tworzonych w Łodzi karteli przemysłowych. Nie wyklucza również współpracy wielkich producentów i małych fabryk,

⁴² Tamże, s. 524.

⁴³ B. Raymond, *Ucieczka przez błękit nieba. Dzieje miłości w trzech aktach z epilogiem bez słów*, Łódź 1935.

która w rzeczywistości w Łodzi się nie powiodła, gdyż drobne zakłady przemysłowe stanowiły nie lada konkurencję dla wielkich fabryk. Wilmer opowiada się za sprawiedliwością społeczną, jest wyznawcą postaw altruistycznych w systemie gospodarczym. Bernard pragnie oprzeć system produkcyjny na twórczej sile ludzi genialnych, dostrzegając w niej panaceum na postępujący kryzys w produkcji przemysłowej. Oczywiście idee wygłaszane przez bohatera pozostają jedynie postulacjami, które nigdy nie zostają zrealizowane.

Podsumowując, należy powiedzieć, że obraz miasta przedstawiony w literaturze niemieckojęzycznych łodzian jest zróżnicowany. W sporej części odwołuje się do tych motywów, które znamy z literatury polskiej, rosyjskiej i żydowskiej tego okresu: a więc Łodzi jako ziemi obiecanej, złego miasta, miasta bez zasad moralnych, miasta-molocha. Na pewno zwraca uwagę wśród tekstów literackich niewielka ilość utworów opisujących fenomen Łodzi, jej różnorodność kulturową, religijną, językową. Gdyby zestawić ze sobą pod względem jakościowym i ilościowym literaturę polskojęzyczną, jidisch oraz niemieckojęzyczną, która prezentowała obraz Łodzi na przełomie XIX i XX wieku, to ta ostatnia wypada z nich najslabiej. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w słabości tego środowiska, które tworzyli pisarze-amatorzy. Łódzcy autorzy tworzyli proste teksty o nieskomplikowanej tematyce i pisane prostym językiem. Rudymenarny charakter tej literatury spowodował, iż nie doczekała się ona recepcji ani w lokalnym środowisku ani tym bardziej na gruncie narodowym. Przez wiele lat twórczość łódzkich pisarzy była zapomniana. Przyczyną jest fakt publikowania tej twórczości na łamach gazet, które powstają dla potrzeby chwili i aktualnych wydarzeń. Wraz z kolejnymi numerami gazety odeszły do lamusa również utwory literackie tam zamieszczone.

Bibliografia

Bibliografia podmiotowa

- Adolphi Max, *Das Schicksal*, „Illustriertes Sonntagsblatt. Beilage zur Neuen Lodzer Zeitung“, 2.12.1923.
- Banek Sigismund, *Aufbruch und Heimkehr*, Verl. Grenze u. Ausland, Berlin 1940.
- Banek Sigismund, *Lodz*, „HKG. Lodz und Umgebung. Informationsblatt der Heimatkreisgemeinschaft der Deutschen aus dem Lodzer Industriegebiet e.V.“, August 1987, nr 9.

- Banek Sigismund, *Werk und Wehr*, Deutscher Büchereiverein, Poznań 1939.
- Bartkiewicz Zygmunt, *Złe miasto. Obrazy z r. 1907*, Nakładem Jana Czempieńskiego, Warszawa 1911.
- Jess Wilhelm, *Das Verbrechen auf Jasna Góra oder Pater Damasy*, Lodz 1910.
- Kindermann Heinrich (wyd.), *Du stehst in großer Schar: Junge deutsche Dichtung aus Warthe- und Weichselland*, Hirt, Breslau 1939.
- Kreutz Philipp, *Traum und Tag: Gedichte*, Braun & Elble, Weißenburg 1953.
- Mogilnicki Aleksander, *Z ognisk polskiego przemysłu*, cz. III, „Przegląd Tygodniowy” 1902, nr 15, s. 197.
- Müller August Hermann, *Waldblumen*, Selbstverlag des Autors, Lodz 1902.
- Piel Reinhold, *Ne Mütze voll Witze aus Lodz und Pabianice*, Grüning, Lodz 1913.
- Raymond Bruno, *Isabella. Motive aus der Komödie der Ehe*, L. Fischer/Libertas, Lodz 1928.
- Raymond Bruno, *Miłość, student a wojna*, Drukarnia Polska Ludomira Mazurkiewicza, Łódź 1933.
- Raymond Bruno, *Ucieczka przez błękit nieba. Dzieje miłości w trzech aktach z epilogiem bez słów*, Drukarnia Polska Ludomira Mazurkiewicza, Łódź 1935.
- Raymond Bruno, *W poszukiwaniu Ojczyzny*, Drukarnia Polska Ludomira Mazurkiewicza, Łódź 1938.
- Starkman Adolf, *Łódź i łodzianie: (Szkic społeczno-obyczajowy)*, druk. Wł. Jasińskiego, Łódź 1895.
- Teplitzka Berta, *Lodzer Typen*, Lodz 1913.
- Teplitzka Berta, *Was Herr Zimmerlich aus Sochaczewka in Lodz erlebte*, „Neue Lodzer Zeitung“, 27.01./9.02.1913, s. 3.
- Will Julian, *Abschied von Lodz*, „HKG. Lodz und Umgebung. Information. Mitteilungsblatt der Heimatkreisgemeinschaft der Deutschen aus dem Lodzer Industriegebiet e.V.“, August 1987, nr 9.
- Wiśniewski Antoni, *Łódź i łodzianie*, cz. I, „Przegląd Tygodniowy” 1889, nr 6.
- X.Y.Z. (właśc. Gliczyński Artur, Mieszkowski Antoni), *Łódź, miasto i ludzie*, Łódź 1894.
- Zimmermann Heinrich, *Aus unvergesslichen Tagen. Tagebuchaufzeichnungen*, „Neue Lodzer Zeitung“, 14.11.1915; 16.11.1915; 18.11.1915; 19.11.1915; 21.11.1915; 23.11.1915; 25.11.1915; 28.11.1915; 1.12.1915; 2.12.1915; 5.12.1915; 6.12.1915.

Bibliografia przedmiotowa

- Bartkiewicz Zygmunt, *Złe miasto*, Biblioteka „Tygla Kultury”, Łódź 2001. Na podstawie: Z. Bartkiewicz, *Złe miasto*, „Świat” 1907.
- Breyer Albert, *Neuerscheinungen im Deutschen Schrifttum Mittelpolens (1925–1930)*, „Deutsche Blätter in Polen” 1931, nr 8.

- „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta – między literaturą a publicystyką. Antologia, część II*, red. M. Kucner, A. Warda, K. Kołodziej, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2022.
- „Budzi się Łódź...” *Obrazy miasta w literaturze do 1939 roku. Antologia*, red. K. Badowska, T. Cieślak, K. Pietrych, P. Pietrych, K. Radziszewska, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2020.
- Fiszbak Jolanta, *Mity ziemi obiecanej w regionalnej literaturze Łodzi. Między grą wyobraźni, fikcją literacką a historią*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2013.
- Flatt Oskar, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, przedruk: Wydawnictwo Grako, Łódź 2002.
- Gawalewicz Marian, *Wir. Powieść z niedawnych czasów*, druk P. Laskauera i S-ki, Warszawa 1908.
- Gerlach-Damaschke Renate, *Dichtung im Kontext der Geschichte. Zur Literatur der Deutschen in und aus Polen*, [w:] *Beiträge zur deutsch-polnischen Nachbarschaft*, red. C.J. Kenez, H. Neubach, J. Rogall, Westkreuz-Verlag, Berlin–Bonn 1992.
- Kessler Wolfgang, *Doppelte Ausgrenzung. Zu Geschichte und Konzeption der „auslanddeutschen Literatur”*, [w:] *Literatur – Grenzen – Erinnerungsräume*, red. B. Neumann u.a., Königshausen & Neumann, Würzburg 2004.
- Klein Karl Kurt, *Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland*, G. Olms, Leipzig 1939.
- Kołodziej Karolina, *Motywy wspólne w literackim obrazie strajku i lokautu w Manchesterze (Elizabeth C. Gaskell „Mary Barton”) i Łodzi (M. Gawalewicz „Wir”, K. Laskowski „Lokaut”), „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2007, nr 9, s. 187–201.*
- Kołodziej Karolina, *Obraz Łodzi w piśmiennictwie pozytywistyczno-młodopolskim*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2009.
- Kucner Monika, *Deutschsprachige Literatur in Lodz bis 1939*, [w:] *Studia i szkice dedykowane Julianowi Baranowskiemu*, red. E. Wiatr, P. Zawilski, Archiwum Państwowe w Łodzi, Łódź 2010.
- Kucner Monika, *Felieton w prasie łódzkiej w XIX wieku*, red. W. Sadziński, „Folia Germanica”, 2011, nr 7, s. 153–166.
- Kucner Monika, *Literatura „ziemi obiecanej”. Twórczość niemieckojęzycznych łodzian w XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2014.
- Kucner Monika, *Lodz in den feuilletonistischen Texten von Carl Heinrich Schultz (1882–1940)*, [w:] *Lodz jenseits von „Fabriken, Wildwest und Provinz”*, red. S. Dyroff, K. Radziszewska, I. Röskau-Rydel, M. Meidenbauer, München 2009.
- Kucner Monika, Riecke Jörg, *Literatura w cieniu fabrycznych kominów*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2018.
- Kuczyński Krzysztof A. (red.), *Wizerunek Łodzi w literaturze, kulturze i historii Niemiec i Austrii*, Elma, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2005.
- Kuczyński Krzysztof A., Elke Mehnert, Barbara Ratecka (red.), *Lodz in der deutschsprachigen Literatur. Eine Anthologie*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2005.

- Kuzmicz, *Komu w Łodzi żyć choroszo (parodija-szutka)*, „Łodzinskij Listok” 1897, nr 27 z 2/14 lutego; nr 28 z 4/16 lutego; nr 30 z 6/18 lutego; nr 31 z 7/19 lutego; nr 39 z 16/28 lutego; nr 40 z 18 lutego/2 marca; nr 45 z 23 lutego/7 marca; nr 52 z 4/16 marca; nr 53 z 5/17 marca.
- Kuzmicz (N.G.), *Diemon (parodija-szutka)*, „Łodzinskij Listok” 1896, nr 100 z 8/20 maja; nr 117 z 2/14 czerwca; nr 157 z 21 lipca/2 sierpnia; nr 160 z 26 lipca/7 sierpnia.
- Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie (antologia)*, wybór i red. P. Boczkowski, Wydawnictwo Piktora s.c., Łódź 2008.
- Rabon Israel, *Bałuty. Powieść o przedmieściu*, przeł. N. Krynicka, I. Olejnik, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2016.
- Słownik kultury literackiej Łodzi do 1939 r.*, red. K. Badowska, T. Cieślak, D. Dekiert, K. Kołodziej, M. Kucner, K. Pietrych, K. Radziszewska, A. Warda, E. Wiatr, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2022.
- Tomasz Cieślak, *Łódź: Szkice o literaturze, przestrzeni i historii*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2023.
- Waleria Marrené-Morzowska, *Wśród kąkolu*, „Biesiada Literacka” 1890.

Monika Kucner, dr hab. prof. UŁ, kierowniczka Zakładu Niemcoznawstwa UŁ, kierowniczka Ośrodka Badań Interdyscyplinarnych nad Wielokulturową i Wielonarodową Łodzią i Regionem. Autorka licznych prac na temat prasy i literatury niemieckojęzycznej z Łodzi w XIX i XX w. Opublikowała monografię: *Literatura „ziemi obiecanej”. Twórczość niemieckojęzycznych łodzian w XIX i na początku XX wieku* (2014), antologię „*Aus dem evangelischen Pfarrhaus in Lodz und Umgebung. Die Literatur der evangelisch-augsburgischen Dichterpfarrer 1839–1939*“. *Eine kommentierte Anthologie* (2023). Jest współredaktorką i współautorką wielu książek zbiorowych, m.in. *Literatura w cieniu fabrycznych kominów. Antologia* (2018); *Słownika kultury literackiej Łodzi do 1939 roku* (2022); „*Budzi się Łódź...Obrazy miasta – między literaturą a publicystyką cz. II* (2022).